

गद्यकवितामा लयविधान

सन्तोष कार्की

लेखसार

कवितालाई अन्य विधाबाट छुट्याउने आधार लय हो। यो कविताको आधारभूत तत्व पनि हो तर लय बिना कविता नै हुँदैन भन्ने चाँहि हुँदैन। पद्यकविता सामान्यतः श्रुतिमधुरता र गेयात्मक हुने भएकाले यो लयात्मक हुन्छ। गद्यकवितामा ध्वनि, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्यहरूको पुनरावृत्ति, वाक्य ढाँचा, पङ्क्ति विन्यास, समानान्तरता वा आवृत्ति, विचलन, शब्दहरूको वैपरित्व, लेख्य चिह्नहरूको प्रयोग, अनुप्रास, सम्बोधक शब्दहरूको प्रयोग, विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्द, बिम्ब प्रतीक र अलङ्कार आदिले लय सिर्जना गर्दछ। गद्यकवितामा मुक्त लयको प्रयोग गरिन्छ। यसमा पनि लयात्मक, प्रवाहात्मक, सङ्गीतात्मकताजस्ता गुण रहेको हुन्छ। मुक्त लयमा पद्यमा जस्तो सोभै लय देखिदैन तर त्यसको अन्तरवस्तु केलाउने हो भने एक प्रकारको मुक्त लय रहेको हुन्छ। पङ्क्ति विन्यासमा शब्ददेखि वाक्यसम्मका भाषिक एकाइहरू (न्यूनतमदेखि अधिकतम शब्दहरूको विवरण) असमान, अनियमित र विविध रूपमा आएका हुन्छन्। यस्ता पङ्क्तिहरूले कवितामा यति, गति र लयलाई विशिष्ट तुल्याउँछन्। जति बढी भाषिक एकाइहरूको पुनरावृत्ति हुन्छ, त्यति नै यति, गति र लयको स्थान उच्च बन्न जान्छ। त्यसैले आवृत्ति हुँदा एक प्रकारको मुक्त लयको सिर्जना हुन्छ। गद्यकवितामा सीमित अनुप्रासको प्रयोग पाइन्छ। यसमा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले लय सिर्जना हुन्छ। पङ्क्तिहरूको सुरुमा, पङ्क्तिको बिचमा र पङ्क्तिको अन्त्यमा हुने अनुप्रास नै क्रमशः आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास हो। यसैबाट गद्यकवितामा लयको निर्माण हुन्छ। गद्यकवितामा विभिन्न किसिमका लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग गरिन्छ। यसले कविताको गति, यति, भाव र लयलाई व्यवस्थित बनाउँछ।

मुख्य शब्दावली : गद्यकविता, यति, गति, लय र सङ्गित

१. विषयपरिचय

कविता गद्य र पद्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ। पद्यकविता छन्दबद्ध कविता हो भने गद्यकविता छन्दमुक्त कविता हो। कवितालाई अन्य विधाबाट छुट्याउने आधार लय हो। यो कविताको आधारभूत तत्व पनि हो तर लय बिना कविता नै हुँदैन भन्ने चाँहि हुँदैन। पद्यकविता सामान्यतः श्रुतिमधुरता र गेयात्मक हुने भएकाले यो लयात्मक हुन्छ। पद्यकवितालाई लयात्मक तथा गेयात्मक (गति, यति र लयको प्रवाह) अनुप्रास, छन्दजस्ता पक्षले गर्दछ।

त्यस्तै गरी गद्यकवितालाई आवृत्ति, समानान्तरता, अनुप्रास, विचलन, पङ्क्तिविन्यास आदिले लयात्मक बनाउने गर्दछ। त्यसर्थ गद्यकवितामा पनि स्वतन्त्र लयको सिर्जना हुन्छ। प्रस्तुत आलेख गद्यकवितामा कुन कुन पक्षले के कसरी लयोत्पादन हुन्छ भन्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ।

२. समस्याकथन

गद्यकवितामा मुक्तलयको प्रयोग गरिन्छ। यसले पद्यको जस्तो शास्त्रीय मान्यतालाई आत्मसात्

गर्दैन । पद्यकवितामा लयको सिर्जना बाहिरबाटै प्रस्ट देखिन्छ तर गद्यमा त्यस्तो हुँदैन । गद्यकवितामा पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्न, विलोप, अनुप्रास, विलचन, आवृत्तिजस्ता पक्षहरूको कारण लयको सिर्जना हुन्छ । प्रस्तुत आलेख यिनै आधारमा गद्यकवितामा के कसरी लयको उत्पादन हुन्छ ? भन्ने मूल समस्याको केन्द्रमा प्रस्तुत छ ।

३. उद्देश्य

प्रस्तुत आलेखको उद्देश्य गद्यकवितामा लयको सिर्जनाको खोजी गर्नु सँग सम्बन्धित छ ।

४. अध्ययन विधि तथा सामग्री विश्लेषण प्रक्रिया

यस आलेखका निम्ति पुस्तकालयीय विधिको आधारमा सामग्रीको सङ्कलन गरी निगमनात्मक तबरले विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । केही गद्यकवितालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ भने गद्यकविताका बारेमा लेखिएका शोत्रप्रबन्ध, प्रतिवेदन, लेखरचनालाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ । गद्यकवितामा लयको सिर्जनाको सिद्धान्तलाई टेकेर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यो अध्ययन पत्र मूलतः सैद्धान्तिक प्रकृतिको छ । यसरी निगमनात्मक रूपबाट सङ्कलित सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

शब्दहरूको उच्चारणबाट उत्पन्न हुने सङ्गीत तथा आरोहअवरोहको अन्तर्प्रवाह नै लय हो । लयले कवितालाई अन्य साहित्यिक विधाबाट अलग गराउँछ । “ली धातुमा अच् प्रत्यय लागेर बनेको लय शब्दले गहन एकाग्रता, तल्लीनता, तन्मयता, विलयन, सङ्गीतमा स्वरको आरोहअवरोहको विशेषक्रम आदि बुझाउँछ” (लुइटेल्, २०५७: २१) । लयको सम्बन्ध सङ्गीतसँग रहेको हुन्छ । लय अन्य विभिन्न वस्तुहरूबाट घर्षण, कम्पन हुँदा वा अन्य माध्यमबाट लय उत्पन्न हुन्छ तर तिनमा सङ्गीतको प्रवाह हुँदैन । त्यसता साधनबाट उत्पन्न लयको

अध्ययन साहित्यमा गरिँदैन । साहित्यिक विधामा ध्वनि, शब्द, पदावली, उपवाक्यमा आउने उत्तरचढावबाट निस्कने सङ्गीत नै लय हो । “कवितामा शब्द र अर्थका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित हुने अन्तरसङ्गीत नै लय हो” (ढकाल, २०७५: ४६) । कवितामा लयलाई स्पष्ट पार्ने कार्य शब्द र अर्थको अन्तर्प्रवाहले गर्दछ । कवितामा लयले श्रुतिमधुरता, भावाबेगको स्थितिलाई तन्काउँछ । “लय गतिको नियन्त्रण र नापिएको प्रवाह हो । यसमा भाषाका वार्णिक चरित्र, अक्षरको सङ्ख्या, पद्धा त्यसमा लाग्ने समय र तिनीहरूको सुरमा आधारित हुन्छ” (बराल, २०७०: ६०) ।

लय कविताको मुख्य आधारशीला हो । लयका दृष्टिले कविता गद्य र पद्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । पद्य कवितामा छन्द अनिवार्य हुन्छ । पद्यमा छन्दलाई मूर्त रूप लयले प्रदान गर्दछ । विना छन्दका कविता रचना गर्न नसकिने भन्ने हुँदैन तर लय विनाको कविता सिर्जना गर्नु भन्नु मुखता मात्र हो । लय विनाको गद्यकविता सिर्जना हुँदैन । लय अमूर्त भए पनि यसले छन्दमा आएर मूर्त रूप ग्रहण गर्दछ । त्यसैले यो कविताको आत्मा हो ।

गद्यकवितामा पनि एक प्रकारको लय हुन्छ, जसलाई मुक्त लय भनिन्छ । गद्यकवितामा चाँहि लय नै हुँदैन होइन । यसमा पनि एक प्रकारको गति, यति, विरामजस्ता आधारतत्वको खास स्थान हुन्छ । पद्यकवितामा छन्दले लय उत्पादन गर्दछ । गद्यकवितामा पनि लयोत्पादन गर्ने कही आधारहरू रहेका छन् । विशेष गरी गद्यकवितामा ध्वनि, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्यहरूको पुनरावृत्ति, वाक्य ढाँचा, पङ्क्ति विन्यास, समानान्तरता वा आवृत्ति, विचलन, शब्दहरूको वैपरित्व, लेख्य चिह्नहरूको प्रयोग, अनुप्रास, सम्बोधक शब्दहरूको प्रयोग, विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्द, बिम्ब प्रतीक र अलङ्कार आदिले लय सिर्जना गर्दछ । “गद्यकवितामा पद्यकवितामा जस्तो नियोजित नभए पनि विशिष्ट रूपमा अन्तर्लय, अन्तर्छन्द, विराम र विश्राम वा गति हुन्छ । यस्ता कवितामा शब्दको

पुनरावृत्ति र समानान्तर वाक्यहरूद्वारा निश्चित ढाँचा निर्धारित हुन्छ” (लुइटेल्, २०६८: २७८)।

गद्यकवितामा मुक्त लयको प्रयोग गरिन्छ। यसमा पनि लयात्मक, प्रवाहात्मक, सङ्गीतात्मकताजस्ता गुण रहेको हुन्छ। मुक्त लयमा पद्यमा जस्तो सोभै लय देखिदैन तर त्यसको अन्तरवस्तु केलाउने हो भने एक प्रकारको मुक्त लय रहेको हुन्छ। “गद्यकविता पूर्ण रूपमा छन्दहीन र लयहीन हुँदैन। यसमा एक प्रकारको विशिष्ट अन्तर्लय, अन्तर्छन्द, यति, गति हुन्छ तर त्यो पद्यकवितामा जस्तो नियमबद्ध हुँदैन” (लुइटेल्, २०५७: २५)। यसरी हेर्दा गद्यकवितामा पनि पद्यकवितामा जस्तै लय उत्पादन गर्ने केही आधारहरू हुन्छन्। पद्यकवितामा छन्द प्रबल रूपमा देखा पर्दछ। तिनमा आएका अक्षर संरचना, विश्राम, गणसूत्रले लयोत्पादन गर्दछन्। त्यसै गरी गद्यकवितामा पनि लयोत्पादनका केही महत्त्वपूर्ण आधारहरू रहेका छन्। तिनको क्रमिक चर्चा तल गरिन्छ:

पङ्क्ति विन्यास

गद्यकवितामा लयोत्पादन गर्ने महत्त्वपूर्ण पक्ष पङ्क्ति विन्यास हो। कवितामा यसको सम्बन्ध संरचना पक्षसँग हुन्छ। गद्यकवितामा आएका पद वा पदावली, उपवाक्य तथा वाक्यहरूको समानता वा एकरूपता हुँदैन। यसमा एउटा शब्ददेखि धेरै शब्दहरूको पङ्क्ति विन्यास हुन्छ। यसमा विशेष गरी असमानता, अनियमितता र विविधताजस्ता वैशिष्ट्य हुन्छन्। यिनै पक्षहरूले गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्दछन्। पङ्क्ति विन्यासमा शब्ददेखि वाक्यसम्मका भाषिक एकाइहरू (न्यूनतमदेखि अधिकतम शब्दहरूको विवरण) असमान, अनियमित र विविध रूपमा आएका हुन्छन्। यस्ता पङ्क्तिहरूले कवितामा यति, गति र लयलाई विशिष्ट तुल्याउँछन्। त्यसैबाट गद्यकवितामा लयको सिर्जना हुन्छ।

आवृत्ति वा समानान्तरता

समान गतिमा ध्वनिदेखि अनुच्छेदसम्मका भाषिक एकाइहरूको पुनरावृत्ति नै समानान्तरता हो। विचलनमा भाषिक एकाइहरू अनियमितता रहन्छ भने समानान्तरतामा नियमितता रहन्छन्। यसरी आवृत्ति हुने वर्ण, शब्द, पदावली, उपवाक्य तथा वाक्यले एक किसिमको अनुप्रास तथा छन्दलाई प्रस्तुत गर्दछ। समान्तरताले आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको कार्यव्यापारलाई प्रस्तुत गर्दछ। समान्तरतालाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका छन्। कुनै पनि ध्वनि, वर्ण, रूप, पद, पदावली, उपवाक्य र वाक्यको तहमा हुने आवृत्तिलाई बाह्य समान्तरता भनिन्छ। यो स्थूल प्रकृतिको हुन्छ। भावार्थ वा वाच्यार्थको तहमा हुने आवृत्तिलाई आन्तरिक समान्तरता भनिन्छ। मूलतः भाषामा प्रयोग हुने एकाइहरूको नियमित रूपमा हुने आवृत्ति समानान्तरता हो। जति बढी भाषिक एकाइहरूको पुनरावृत्ति हुन्छ, त्यति नै यति, गति र लयको स्थान उच्च बन्न जान्छ। त्यसैले आवृत्ति हुँदा एक प्रकारको मुक्त लयको सिर्जना हुन्छ। तसर्थ समानान्तरतालाई गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्ने एउटा आधाभूत तत्वको रूपमा लिइन्छ।

विचलन वा विपथन

गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण आधार विचलन हो। नियमबद्ध वा खास संरचनामा बाँधिएका एकाइलाई भाँच्नु वा तोडमोड गरेर प्रयोग गर्नु नै विचलन हो। समानान्तरताको विपरित अवस्था नै विचलन हो। “भाषाको पयोगगत र प्रयत्नगत मानक रूपमा अतिक्रमण गर्नु वा उल्लङ्घन गर्नुलाई विचलन पनि भनिन्छ र यसैलाई ‘विपथन’ पनि भन्न सकिन्छ। मानक भाषा प्रयोगबाट रङ्किनु, चिप्लनु वा विचलित हुनुलाई नै विचलन भनिन्छ (पौडेल, २०६९: ५०)। विचलन कोशीय, व्याकरणिक, ध्वनिप्रतिक्रियात्मक, लेख्यप्रक्रियात्मक, अर्थतात्विक, भाषिका र प्रयुक्ति गरी सात प्रकारका हुन्छन् (शर्मा, २०४८: ८)।

यसर्थ सोउद्देश्यपूर्ण ढङ्गले विचलनको प्रयोग गर्नु वाञ्छनीय मानिन्छ।

शब्दकोशमा दिइएका शब्दबाहेक फरक वा नयाँ शब्दको निर्माण गर्नु कोशीय विचलन हो। वाक्यमा आएका कर्ता, कर्म, क्रिया तथा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरजस्ता विविध पक्षमा हुने क्रमभङ्गतालाई व्याकरणिक विचलन भनिन्छ। कुनै मानक शब्दको ध्वनि वा वर्णको सट्टा अमानक ध्वनि वा वर्णको प्रयोग गर्नु ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन हो। नेपाली भाषाको लेखाइ वा देवनागरी लिपिको लेखाइको खास संरचना वा नियम छ। लेखाइका नियमलाई उल्लङ्घन गर्नु नै लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन हो। कुनै पनि भाषा वा भाषिकाका शब्द प्रयोग गर्नु भाषिकागत विचलन हो। एउटा प्रयोग सन्दर्भमा प्रयोग हुने शब्दलाई फरक सन्दर्भ प्रसङ्गमा प्रयोग गर्नु प्रयुक्तिगत विचलन हो। अतः मानक नियमहरूको अतिक्रमण वा उल्लङ्घन नै विचलन हो। यसरी गरिने विचलनबाट गद्यकवितामा लय उत्पादन हुन्छ।

अनुप्रास

समान ध्वनि वा वर्णहरूको पटकपटकको पुनरावृत्ति हुनु अनुप्रास हो। गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो। “काव्यमा शब्द वा वर्ण साम्य वा आवृत्ति हुनुलाई अनुप्रास भनिन्छ। अनुप्रासमा स्वर मात्र, व्यञ्जन मात्र वा स्वर र व्यञ्जन दुवै वर्ण एकै भएका दुई शब्दका बिचको सम्बन्ध हो। अनुप्रासमा निश्चित अक्षर, अक्षर समूह, पदावली वा वाक्यांशको आवृत्ति हुन्छ र त्यस आवृत्तिबाट लयको सिर्जना हुन्छ” (गौतम, २०६८: ४) भन्ने भनाइलाई खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलको भनाइ “पद वा पदावलीभित्र समान ध्वनि भएका एक वा अनेक वर्णको बारम्बार पुनरावृत्ति हुने शब्दालङ्कारको एउटा मुख्य भेदलाई अनुप्रास भनिन्छ। गद्यकवितामा रहने सहज र स्वतः स्फूर्त रूपमा आउने आनुप्रासिक भाषिकयोजनाले कवितालाई लयात्मक र सङ्गीतात्मक तुल्याउँछ” (२०५७: २० र २१) बाट पुष्टि हुन्छ।

पद्यकवितामा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका उपभेदको प्रयोग पाइन्छ। पद्यकवितामा जस्तो गद्यकवितामा समान गति, यति र लय हुँदैन। तर्सथ गद्यकवितामा सीमित अनुपासको प्रयोग पाइन्छ। यसमा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले लय सिर्जना हुन्छ। पङ्क्तिहरूको सुरुमा, पङ्क्तिको बिचमा र पङ्क्तिको अन्त्यमा हुने अनुप्रास नै क्रमशः आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास हो। यसैबाट गद्यकवितामा लयको निर्माण हुन्छ।

लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग

गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण आधार लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग हो। गद्यकवितामा विभिन्न किसिमका लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग गरिन्छ। यसले कविताको गति, यति, भाव र लयलाई व्यवस्थित बनाउँछ। कवितामा अल्पविराम, अर्द्धविराम, पूर्णविराम, प्रश्नवाचक चिह्न, विस्मयसूचक चिह्न, रिक्तताबोधक चिह्न, निर्देशक चिह्नहरूको प्रयोग गरिन्छ। यिनै चिह्नहरूको प्रयोगबाट कविता लयात्मक, सङ्गीतात्मक र काव्यात्मक बन्दछ।

विशिष्ट वा सम्बोधक शब्दको प्रयोग

यो गद्यकवितामा लयात्पादन गर्ने एक सूचक हो। “कुनै सजीव वा निर्जीव पात्र अथवा मानवीय वा मानवेत्तर पात्रलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा प्रयोग गरिएका शब्दहरू नै सम्बोधक शब्द हुन् (ढकाल, २०७०: ३)। गद्यकवितामा यसप्रकारको सम्बोधक शब्दको प्रयोगले कवितामा लयको सिर्जना हुन्छ। “यस्ता शब्दले भावलाई एक वाक्य वा एक अनुच्छेदसँग अर्को वाक्य वा अनुच्छेदलाई संयोजन गर्ने कार्य गर्दछ” (शर्मा, २०७३: ७)। यस्ता शब्दले कवितालाई अर्न्तलय प्रदान गर्दछन्। सोउद्देश्यपूर्ण ढङ्गबाट प्रयोग गरिने विशिष्ट शब्दले कवितालाई श्रुतिमधुरता, लयात्मकता, भावात्मकता र सङ्गीतात्मक पूर्ण बनाउने गर्दछ।

विपरित शब्द प्रयोग वा शब्द विपर्याय

विपरितार्थक शब्दको प्रयोगबाट कवितामा लयोत्पादन हुन्छ। “गद्यकवितामा लयात्मक शब्द संयोजनको एउटा गतिलो आधार विपर्यास पनि हो। यसले कविताभित्र आन्तरिक अनुशासनको अभिवृद्धि गरी लयको पनि उद्भव हुन्छ। शब्दगत लयका साथै भाषिक विपर्यासको प्रयोगले अर्थगत लयको समेत सिर्जना हुन्छ” (एटम, २०६२: ६८)। “समान ध्वन्यात्मक उच्चार भएका विपरित अर्थबोधक शब्दहरूको प्रयोगबाट पनि कवितामा लय सिर्जना गर्न सकिन्छ। विभिन्न कविहरूले कविताको भाव र लयमा मिठास थप्न यस्तो प्रयोग गरेका छन्” (बराल, २०५९: ५८)।

शब्दहरूको खण्डीकरण

एउटै शब्दलाई एक ठाउँमा एउटा स्वरूपमा गर्नु शब्दहरूको खण्डीकरण हो। रचनाकारले कवितामा जोडिदिन वा शीर्षकरण गर्न शब्दलाई खण्ड खण्डमा प्रयोग गर्दछ। यसबाट एक किसिमको मिठास वा लयको सिर्जना हुन्छ। यसको निकट सम्बन्ध विचलनसँग रहेको छ। यसरी गरिने शब्दहरूको खण्डीकरणबाट भाव र सङ्गीतको अन्तर्प्रवाह हुन्छ। त्यसैले शब्दहरूको खण्डीकरण लय सिर्जना गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो।

विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्दहरूको प्रयोग

यो गद्यकवितालाई लयात्मक बनाउने महत्त्वपूर्ण आधार हो। “कवितामा अनुकरणात्मक शब्दहरू तथा लोकलयलाई प्रतिनिधित्व गर्ने शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ” (शर्मा, २०७३: ७)। यस्ता शब्दहरूले गद्यकवितामा जस्तो भङ्कार पैदा गर्दैनन् तर लयको सिर्जना भने गर्दछन्।

बिम्ब प्रतीक

बिम्ब प्रतीकलाई गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्ने सूचक हो। बिम्बको सम्बन्ध मूर्त विषयसँग हुन्छ। त्यसैले यसको फैलावट व्यापक हुन्छ। कुनै पनि वस्तुको प्रतिरूप वा छाँयालाई साहित्यमा बिम्बको रूपमा लिइन्छ। त्यसैले बिम्ब श्रवण,

दृष्टि, स्पर्श, स्वाद र घृणबाट अनुभूत गर्न सकिन्छ। यो एक किसिमको कुनै वस्तुको प्रतिमा वा इमेज हो। प्रतीक बिम्बभित्र मिहिन पक्ष हो। यो अमूर्त हुन्छ। “खास वस्तु, विषय, दृश्य आदिलाई जनाउने अर्को वस्तु वा चिह्नलाई प्रतीक भनिन्छ। प्रतीक व्यञ्जनात्मक हुन्छ र अनिश्चिततातिर उन्मुख हुन्छ” (बराल, २०७०: १०१)। यसरी हेर्दा बिम्ब प्रतीकबाट गद्यकवितामा लयको सिर्जना हुन्छ। यसले कवितालाई केही जटिल भने बनाउँछ।

गद्यकवितामा लय सिर्जनाका आधारहरूको पहिचान र विश्लेषण

पङ्क्ति विन्यास

गद्यकवितामा पङ्क्तिहरू के कसरी आएका छन्, तिनको वितरण तथा संरचना पक्ष केलाउने काम पङ्क्ति विन्यासमा गरिन्छ। सबै कवितामा एकै प्रकारको विन्यास हुँदैन। त्यसमा पनि गद्यकवितामा पङ्क्तिहरू असमान, अनियमित र विविध रूपमा आएका हुन्छन्। यसरी पृथक रूपमा आउने भिन्न स्वरूपका पङ्क्तिहरूले कवितालाई काव्यात्मक र लयात्मक बनाउँछ। यसलाई तलको उदाहरणबाट प्रस्ट गर्न सकिन्छ:

उदा. १

जरूर साथी म पागल !

यस्तै छ मेरो हाल !

म शब्दलाई देख्छु !

दृश्यलाई सुन्दछु !

बास्नालाई स्वाद लिन्छु !

आकाशभन्दा पातला कुरालाई !

ती कुरा,

जसको अस्तित्व लोक मान्दैन

जसको आकार संसार जान्दैन !

(लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (पागल, पज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ५५)

प्रस्तुत माथिको पागल कवितांश ९ पङ्क्ति, ३० शब्द र २ अनुच्छेदमा संरचित गद्यकविता हो। यस कवितांशमा २ शब्ददेखि ४ शब्दसम्मका पङ्क्ति (तेस्रो र पाँचौँ) र ४ शब्दका ५ ओटा (पहिलो, दोस्रो, छैटौँ र नवौँ), ३ शब्दका २ ओटा पङ्क्ति रहेका छन्। यसरी हेर्दा कवितामा आएका पङ्क्तिहरूका बिचमा असमान, अनियमितता र विविधता रहेका प्रस्ट हुन्छ। यस प्रकारको बाह्य संरचनाबाट गद्यकवितामा लयको उत्पादन हुन्छ। यसबाट कविताको गति, यति र लयलाई प्रभावकारी हुन्छ। यसप्रकारको असमानता र अनियमितताले कविताको आरोहअवरोहलाई विशिष्ट तुल्याउँछ, जसबाट मुक्त लयको जन्म हुन्छ। कवितांशमा आएका फरक फरक पङ्क्ति विन्यासले कवितालाई लयात्मक तथा काव्यात्मक बनाएको छ। यस्तो विविधतापूर्ण पङ्क्ति विन्यासले गद्यकविताको अन्तर्प्रवाहलाई सशक्त बनाएको छ।

आवृत्ति वा समानन्तरता

कुनै पनि ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र अनुच्छेदसम्मकै भाषिक एकाइहरूको सोद्देश्यपूर्ण पुनरावृत्ति हुनु नै आवृत्ति वा समानन्तरता हो। यो आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका छन्। भाषिक एकाइको आवृत्ति हुनु बाह्य समानन्तरता हो भने अर्थका तहमा देखिने आवृत्ति आन्तरिक समानन्तरता हो। यसरी हुने समानन्तरताबाट लयको निर्माण हुन्छ।

उदा.१

को ऐना हेर्छ एक टक मारेर फेवातालमा
सायद के रूप छ भन्ने होला उसलाई
उसको यस धर्तीमा
बतासले काउकुति छर्दै जान्छ
पानीमा छिर्काहरू पर्छन्

(पोषण पाण्डे (लहर-लहरमा, पज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: १११)

प्रस्तुत माथिको उदाहरणमा आएको कवितामा एउटै वर्णहरूको पटकपटक आवृत्ति भएको छ। उक्त कवितांशमा ५ पङ्क्तिमा /क/ वर्णको ९ पटक, /छ/ वर्णको ६ पटक, /स/ वर्णको ५ पटक, /म/ वर्णको ४ पटक, /उ/ र /ए/ वर्णको २ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। यसरी सार्थक र सोद्देश्यपूर्ण रूपमा गरिने आवृत्तिबाट कवितामा मिठास थपिन्छ। कवितामा आएका 'फेवालातमा', 'धर्तीमा' शब्दले कवितामा अनुप्रासको कार्य गरेको छ।

उदा. २

भनिदेऊ, नडराऊ

हाम्रो शिर ठाडो हुन नदिने अत्याचारका
विरूद्ध,

हामीलाई बोल्नै नदिने गरिबीका विरूद्ध,

हामीलाई बाँच्नै नदिने गरिबीका विरूद्ध,

हामीलाई केही थाहै नदिने अज्ञानताका विरूद्ध

कम्मर कसेर लडिरहेछ;

जित उसैको हुन्छ।

- गोपालप्रसाद रिमाल (सान्त्वना, पज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: ६९)

यस कवितामा एउटै शब्द तथा पदावलीको पटकपटक आवृत्ति भएको छ। कवितामा 'विरूद्ध' शब्दको ४ पटक 'नदिने' शब्दको ४ पटक, 'हामीलाई' शब्दको ३ पटक र 'गरिबी' शब्दको २ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। त्यस्तै गरी पदावली स्तरमा 'नदिने गरिबीका विरूद्ध' पदावलीको २ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। यसरी पद तथा पदावलीको पटकपटकको पुनरावृत्तिले कवितामा लय सिर्जना गरेको छ। यस कवितांशको सबै पङ्क्तिको अन्त्यमा 'विरूद्ध' शब्द दोहोरिएको छ, जसले अन्त्यानुप्रासको कार्य गरेको छ। पङ्क्तिको मध्यतिर 'ने' वर्णको आवृत्तिले मध्यानुप्रासलाई सङ्केत गर्दछ। 'बोल्नै नदिने' र 'बाँच्नै नदिने' जस्ता वाक्यांशले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ। 'भनिदेऊ' 'नडराऊ' जस्ता क्रियापदबाट

कविताको अनुप्रासको बीजारोपण भएको छ।
माथिका सबै पङ्क्तिहरू विचलनयुक्त छन्। यिनै
कारणले कवितामा मुक्तलयको सिर्जना भएको छ।

उदा. ३

कि 'यो हल्लैहल्लाको देश हो'
खनेर हेर्ने हो भने यहाँका प्रत्येक घरहरूका
जगमा
त्यहाँ फगत हल्लैहल्ला थुप्रिएको पाइने छ।
त्यसैले यो हल्लैहल्लाको देश हो
यो हल्लैहल्लामाथि उभिएको देश हो
यो हल्लैहल्लामाथि उठेको देश हो
यो हल्लैहल्लाको देश हो।

— भूपि शेरचन (यो हल्लैहल्लाको देश हो, पज्ञा
आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: १३९)

प्रस्तुत उदाहरणमा 'यो हल्लैहल्लैको देश हो'
भन्ने वाक्य पटकपटक आवृत्ति भएको छ। उक्त
वाक्यमा आएको 'यो' सर्वानामिक विशेषण पद र
'खनेर' र 'त्यसैले' जस्ता क्रियाविशेषणको प्रयोगले
कवितामा लय निर्माण गरेको देखिन्छ। एउटै वाक्य
धेरै पटक दोहोरिँदा कवितालाई लयात्मक तथा
साङ्गीतात्मक बनाएको छ। यी सबै वाक्यहरू
सरल वाक्यको संरचनामा रहेका छन्। त्यसले पनि
कवितालाई काव्यात्मक बनाएको छ।

विचलन वा विलोपन

भाषाको मानक रूपभन्दा भिन्ने रूपको प्रयोग
गर्नु विचलन हो। विचलनपूर्ण शब्द, पदावली,
उपवाक्य तथा वाक्यहरूको यथोचित प्रयोगले
कवितामा लयको अन्तर्प्रवाह हुन्छ। "भाषाको
सामान्य नियमको उल्लङ्घनलाई नै विचलन
भनिन्छ" (बराल, २०५५: ५०)। विचलनले
गद्यकवितामा लय सिर्जना गर्दछ।

उदा. १

थाहा छ तिमी हतारमा छौ —
तिमीलाई धेरै टाढा पुग्नु छ
— श्रवण मुकारूड (अतिथि र हतार, पज्ञा
आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ६८६)

प्रस्तुत उदाहरणमा व्याकरणिक विचलनको
प्रयोग भएको छ। यही विचलनले कवितालाई
लयको अन्तर्प्रवाहमा उनेको छ। यस वाक्यको
संरचना नेपाली देवनागरी लिपिको कर्ता, कर्म र
क्रियाको श्रङ्खलामा छैन। उक्त वाक्य नेपाली
देवनागरीको मानक वाक्य संरचना यस्तो हुनुपर्छ :
'तिमी हतारमा छौ भन्ने कुरा मलाई थाहा छ किनकी
तिमीलाई धेरै टाढा पुग्नु छ'। यसरी विचलन गर्दा
शब्दको उच्चारणमा आरोह र अवरोह स्थिति उत्पन्न
हुन्छ। कतिपय शब्दलाई विशेष जोड दिएर
(बलाघात) तथा शब्दलाई सामान्य रूपमा प्रयोग
गर्दा त्यसबाट लय प्रवाह हुन्छ।

उदा. २

अनिद्रामा तिमीले सिर्जेको

आज

भोलि

र पर्सि

को यो अनन्त सिँढी।

— द्वारिका श्रेष्ठ (हिजो, आज र भोलि, पज्ञा
आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: १३५)

उदा. ३

मेरा प्यारा लाशहरू, मेरा प्यारा सम्भनाहरू।

मेरा प्यारा लासहरू, मेरा प्यारा सम्भनाहरू।

— मोहन कोइराला (घाइते युग, पज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: १०१)

प्रस्तुत उदाहरणमा ध्वनिप्रक्रियात्मक र
अर्थतात्विक विचलनको प्रयोग भएको देखिन्छ।
'लास' र 'लाश' दुवै शब्द बिचमा समानता पाँइदैन।
'लाश' मानक शब्द होइन। यो ध्वनिप्रक्रियात्मक
विचलन हो। 'लास' स्वाभाविक रूपमा 'प्यारो'
हुँदैन। अर्थात् 'लास' शब्दको साहचर्य 'प्यारो'
शब्दसँग हुँदैन। यी दुवै शब्द फरक फरक सन्दर्भमा
प्रयोग हुन्छन्। कवितामा विचलनयुक्त शब्दको
प्रयोगले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ।

उदा. ४

ढसमस्स.....

जुरोदार वृषभ शिवजीको, सडकबिचमा मेरो
राज ।

घनटाउके !

को हो मेरो जम्दो आसन डगाउन सक्ने

— लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (साँढे, प्रज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: ६२)

यस उदाहरणमा कोशीय विचलनको प्रयोग पाइन्छ। जोहदा, पाजी अनडुँह, अनडुँह, ड्वाँड्वाँ डुङ्कार जस्ता शब्दको अर्थ शब्दकोशमा छैन। यी सबै कविले प्रयोग गरेका नयाँ शब्दहरू हुन्।

अनुप्रास

समान वर्णहरूको आवृत्ति हुनु नै अनुप्रास हो। यसको प्रयोगबाट लयको सिर्जना हुन्छ।

अनुप्रासयुक्त पङ्क्तिबाट गद्यकविता लयात्मक तथा श्रुतिमधुर बन्दछ। गद्यकवितामा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले कवितालाई काव्यात्मक, भावात्मक, मिठासपूर्ण बनाउँछ।

उदा. १

जुधाउन लगाउँछ

बुभाउन लगाउँछ

भिडाउन लगाउँछ

कुटाउन लगाउँछ

— वानिरा गिरि (दुर्गा : अक्षरहरूको, प्रज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: २४०)

प्रस्तुत उदाहरणमा आद्यानुप्रासको प्रयोग भएको देखिन्छ। प्रत्येक पङ्क्तिका सुरुका शब्दहरू 'जुधाउन', 'बुभाउन', 'भिडाउन' र 'कुटाउन' जस्ता शब्दहरूबाट कविता लयात्मक बनेको छ।

पङ्क्तिका सुरुका शब्दहरूमा 'आउन' प्रत्ययको पुनरावृत्तिले आद्यानुप्रासलाई विशिष्ट बनाएको छ।

अनुप्रासले कवितामा गति, यति र लयलाई प्रभावकारी बनाउँछ।

उदा. २

ती जो क्रन्दनलाई

शैलीमा बाँध्नुहुँदैन भन्छन्

ती जो छटपटीलाई

भाषामा लेख्नुहुँदैन भन्छन्

ती जो पिरलाई

लयमा गाउनुहुँदैन भन्छन्

— विमल कोइराला (म नारा लेख्छु, प्रज्ञा आधुनिक
नेपाली कविता, २०७४: २८०)

यस उदाहरणमा तीन प्रकारको अनुप्रासको संयोजन भएको देखिन्छ। पहिलो 'ती जो' शब्दको समान गतिमा आवृत्ति हुनुले आद्यानुप्रास, 'बाँध्नुहुँदैन', 'गाउनुहुँदैन' र 'लेख्नुहुँदैन' जस्ता शब्दहरूको संयोजनले मध्यानुप्रासलाई संकेत गरेको छ। त्यस्तै गरी पङ्क्तिको अन्त्यमा 'भन्छन्' भन्ने क्रियापदको आवृत्तिले अन्त्यानुप्रासलाई विशिष्ट बनाएको छ। अर्थात् जति बढी अनुप्रासयुक्त पङ्क्तिको संयोजन त्यति नै बढी कविता लयात्मक बन्दछ। कवितामा अनुप्रासको सम्बन्ध गति, यति र लयसँग हुन्छ। तर्सथ अनुप्रासलाई गद्यकवितामा लयोउत्पादनको सूचक मानिन्छ।

लेख्य चिह्नको प्रयोग

गद्यकवितामा लेख्य चिह्नको प्रयोग लयोउत्पादन गर्ने एक सूचक हो। यस्ता चिह्नको समुचित प्रयोगबाट कवितामा उतारचढावको स्थिति सिर्जना हुन्छ, जसले लय सिर्जना गर्दछ। गद्यकवितामा गति, यति र लयको निर्देशन लेख्य चिह्नले प्रदान गर्दछ।

उदा. १

मस्त निद्रामा रहेको जीवन्त तस्बिर

कसको हो ?

के उत्तर दिउँ ?

यही भनुँ ?

जीवन तस्बिर मात्रै हो ...

— शारदा शर्मा (निद्रा, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ५३९)

लेख्य चिह्नबाट लयको सिर्जना हुन्छ। चिह्न प्रयोगले कवितामा यति, गति र लयको सिर्जना गर्दछ। यसबाट एक प्रकारको लयको निर्माण भएको छ। त्यस्तै गरी कविताको दोस्रो, तेस्रो र चौथो पङ्क्तिमा प्रश्नवाचक र अन्तिम पङ्क्तिमा रिक्तताबोधक चिह्नको प्रयोग भएको छ। दोस्रो पङ्क्तिमा प्रयोग भएको प्रश्नवाचक चिह्नले कुनै व्यक्ति विशेषको पात्रलाई सङ्केत गरेको छ। यस उदाहरणमा एकालात्मक कार्यकलापको प्रयोग गरिएको छ। कविताको पाँचौँ पङ्क्तिमा रिक्तताबोधक चिह्न प्रयोग गरिएको छ। यसले अरू केही पनि हुन सक्छ वा त्यसबाहेक अन्य पनि जीवन हो भन्ने लुप्त विषयलाई देखाएको छ। आफैले आफैलाई प्रश्नोत्तर गरी प्रस्तुत गरिएका पङ्क्तिले कवितामा मिठास तथा लय थपेको छ। यस्ता चिह्नको प्रयोगबाट गद्यकवितामा लयको जन्म हुन्छ।

उदा. २

मैले उसलाई सोधेँ —

‘तपाईंको मुठीमा के छ ?’

उसले जवाफ दियो —

‘उज्यालो’

— राजेन्द्र शूलभ (उज्यालोको सर्त, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ५०३)

प्रस्तुत उदाहरणमा योजक, विस्मयाधिबोधक, प्रश्नवाचक र एकल उद्घरणजस्ता लेख्य चिह्नको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। दोस्रो पङ्क्तिमा प्रयोग भएको प्रश्नवाचक चिह्नले उत्तरको अपेक्षा गरेको छ। सबै पङ्क्तिहरू बिचमा प्रश्नको उत्तरको अपेक्षा गरिएको छ। त्यस्तै चौथो पङ्क्तिमा आएको

विस्मयाधिबोधक चिह्नले आश्चर्यसहितको भावलाई व्यक्त गरेको छ। एकल उद्घरणले भने दोस्रो पङ्क्तिमा सोधिएको प्रश्नको जवाफलाई सङ्केत गरेको छ। यस्ता लेख्य चिह्नले कवितालाई काव्यात्मक बनाउँछ।

सम्बोधक शब्दको प्रयोग

उदा. १

मलाई भुर सडक

खत्तम र रद्दी सडक भन्नेहरू

आफूलाई कुखुराको गलाफी फूल सम्भेर

सुरक्षित घुमफिर गर्नेहरू

जसलाई सोध्नु पर्ने हो उहीसँग सोध

सडक किन यस्तो भयो ?

मलाई मात्र सरापेर भएन

म लाञ्छित, थकित र शब्दहीन सडक बोल्दै छु।

उदा. २

चम्चा चम्चा नै हो

शकुनी बनेर शब्दका क्रीडा खेल्छ

दुःशासन बनेर भाषाका खालमा कविताको लाज खोल्छ

अर्थका निमित्त पदार्थको हुर्मत लिन्छ

डर उम्रन्छ

कि यसले गोमनले भैं डस्छ

— फणीन्द्र नेपाल (भाट, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ४९५)

शब्द विपर्यय वा वैपरीत्यमूलक शब्द प्रयोग

गद्यकवितामा लय उत्पादन गर्ने सूचक विपरितार्थक शब्द पनि हो। यसले भाव तथा वाचनमा मिठास ल्याउने गर्दछ। यस्तो उल्टो अर्थ प्रदान गर्ने शब्दले मुक्त लयको प्रवाहलाई प्रवल बनाउँछ।

उदा. १

परिचितहरूलाई टाढैबाट हात हल्लाएर

अभिवादन गर्छु, अघि बढ्छु

आधा पेट खान्छु

पूरा पेट खाने लडाइँमा लाम लाग्छ

चुप लाग्ने बेलामा चुप लाग्छ

कराउने बेलामा कराउँछ

— विमल निभा (जीवन, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: ३२५)

यस उदाहरणमा वैपरीत्यमूलक शब्दको प्रयोग पाइन्छ जस्तै: 'पूरा पेट खाने' र 'आधा पेट खान्छु' भन्नुमा विपरीतार्थक सम्बन्ध देखिन्छ। 'परा' शब्दको उल्टो अर्थ 'आधा' भन्ने हो। त्यस्तै गरी 'चुप लाग्छ' र 'कराउँछ' का बिचमा पनि विपरीतार्थक सम्बन्ध रहेको प्रस्ट हुन्छ। यिनै शब्दहरूको प्रयोगले गद्यकवितामा लयको सिर्जना गर्दछ।

उदा. ३

तर जहाँ थिइँ, त्यहाँ हुन्छु

मेरो जानु फर्कनु होइन, मलाई थाहा छ

मेरो उभिनु, हिँड्नु होइन, मलाई थाहा छ

के त्यसो भए पुग्नु नपग्नु पनि हो ?

हुनु, नहुनु पनि हो ?

— मञ्जुल (सिद्धिचरणहरू : उन्चालीस, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: २७५)

वाक्यात्मक प्रयोग

गद्यकवितामा लयोत्पादक तत्वका रूपमा वाक्यात्मक प्रयोगलाई लिइन्छ। कवितामा सबै एक किसिमका वाक्यहरू प्रयोग मात्र नभएर असमान खालका वाक्यहरू पनि प्रयोग हुन्छन्। एउटा पङ्क्तिमा एक भन्दा बढी वाक्यको प्रयोगले कवितालाई लयात्मक तथा काव्यात्मक बनाउँछ।

यसरी विविध स्वरूपका वाक्यहरूको प्रयोगबाट गद्यकवितामा लयको सिर्जना हुन्छ।

उदा. १

तौलीतौली बोल्नुपर्छ

शब्दमा आदरभाव घोल्नुपर्छ

पाउमा निहुरिनुपर्छ

दासको फूल सिउरिनुपर्छ

लक्ष्मणरेखा नाघनुहुँदैन

अधिकार माग्नुहुँदैन

पोथी बास्नुहुँदैन।

— कुन्ता शर्मा (पोथी बास्नुहुँदैन, प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता, २०७४: २६२)

प्रस्तुत उदाहरणमा सातओटा पङ्क्तिहरू रहेका छन्। पहिलो र तेस्रो पङ्क्तिमा दुई शब्दबाट वाक्यको निर्माण भएको छ भने बाँकी पङ्क्तिमा तीनओटा शब्दबाट वाक्यको निर्माण भएको छ। सबै वाक्यहरू सरल वाक्यको संरचनामा गाँसिएका छन्। सुरुका चार पङ्क्तिको अन्त्यमा 'पर्छ' र अन्तिमका चार पङ्क्तिको अन्त्यमा 'हुँदैन' भन्ने शब्दको पुनरावृत्तिले अनुप्रासको कार्य गरेको छ। सबै वाक्यहरू एउटै संरचनामा छैनन्। कतै दुई शब्दका त कतै तीन शब्दका वाक्यहरूको निर्मितीबाट कवितामा मुक्त लयको प्रभाव देखिन्छ।

निष्कर्ष

कविता गद्य र पद्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ। पद्यकविता छन्दबद्ध कविता हो भने गद्यकविता छन्दमुक्त कविता हो। कवितालाई अन्य विधाबाट छुट्याउने आधार लय हो। यो कविताको आधारभूत तत्व पनि हो तर लय बिना कविता नै हुँदैन भन्ने चाँहि हुँदैन। पद्यकविता सामान्यतः श्रुतिमधुरता र गेयात्मक हुने भएकाले यो लयात्मक हुन्छ। गद्यकवितामा ध्वनि, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्यहरूको पुनरावृत्ति, वाक्य ढाँचा, पङ्क्ति विन्यास, समानान्तरता वा आवृत्ति, विचलन,

शब्दहरूको वैपरित्व, लेख्य चिह्नहरूको प्रयोग, अनुप्रास, सम्बोधक शब्दहरूको प्रयोग, विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्द, बिम्ब प्रतीक र अलङ्कार आदिले लय सिर्जना गर्दछ। गद्यकवितामा मुक्त लयको प्रयोग गरिन्छ। यसमा पनि लयात्मक, प्रवाहात्मक, सङ्गीतात्मकताजस्ता गुण रहेको हुन्छ। मुक्त लयमा पद्यमा जस्तो सोभै लय देखिदैन तर त्यसको अन्तरवस्तु केलाउने हो भने एक प्रकारको मुक्त लय रहेको हुन्छ। पङ्क्ति विन्यासमा शब्ददेखि वाक्यसम्मका भाषिक एकाइहरू (न्यूनतमदेखि अधिकतम शब्दहरूको विवरण) असमान, अनियमित र विविध रूपमा आएका हुन्छन्। यस्ता पङ्क्तिहरूले कवितामा यति, गति र लयलाई विशिष्ट तुल्याउँछन्। जति बढी भाषिक एकाइहरूको पुनरावृत्ति हुन्छ, त्यति नै यति, गति र लयको स्थान उच्च बन्न जान्छ। त्यसैले आवृत्ति हुँदा एक प्रकारको मुक्त लयको सिर्जना हुन्छ। गद्यकवितामा सीमित अनुपासको प्रयोग पाइन्छ। यसमा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले लय सिर्जना हुन्छ। पङ्क्तिहरूको सुरुमा, पङ्क्तिको बिचमा र पङ्क्तिको अन्त्यमा हुने अनुप्रास नै क्रमशः आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास हो। यसैबाट गद्यकवितामा लयको निर्माण हुन्छ। गद्यकवितामा विभिन्न किसिमका लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग गरिन्छ। यसले कविताको गति, यति, भाव र लयलाई व्यवस्थित बनाउँछ।

सन्दर्भसामग्री सूची

एटम, नेत्र (२०६१). *समालोचनाको स्वरूप*. काठमाडौं, साभा प्रकाशन।

गौतम, देवी (२०६८). 'ध्वनि पद्धति र लयविधान'. *केएमसी जर्नल*. वर्ष २. अङ्क २, पृष्ठ ७-१४।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति*. काठमाडौं, पैरवी प्रकाशन।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद र एटम, नेत्र (२०७४). *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता*. (सम्पा.). काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

ढकाल, बाबुराम (२०७०). 'गोपालप्रसाद रिमालका गद्यकवितामा आवृत्ति'. शोधप्रबन्ध. त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग।

ढकाल, बाबुराम (२०७५). 'गोपालप्रसाद रिमालका गद्यकवितामा लयविधान'. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय।

पौडेल, माधव प्रसाद (२०६९). *प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयामाहरू*. काठमाडौं, हेरिटेज पब्लिसर्स।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५७). *आधुनिक नेपाली समालोचना*. काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

भण्डारी, लोकराज (२०७६). 'भूपि शेरचनका गद्यकवितामा लयविधान'. दर्शनाचार्य तहको अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग।

बराल, कृष्णहरि (२०५५). *संदृष्टि*. ललितपुर, साभा प्रकाशन।

बराल, कृष्णहरि (२०७०). *गीत कसरी लेख्ने ?*. काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

शर्मा, तर्कना (२०७३). *प्रयोगशालाको प्रयोग*. काठमाडौं, पुष्प मिडिया प्रा. लि।

शर्मा, मोहनराज (२०४८). *शैली विज्ञान*. काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७६). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*. सैद्धान्तिक खण्ड. (सम्पा.). काठमाडौं, रत्नपुस्तक भण्डार।